
Slovenija v letu 1945. Zbornik referatov. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1996, 170 str.

Za leto 1945, eno izmed najglobljih prelomnic novejše svetovne ter slovenske narodne zgodovine, lahko rečemo, da je zelo značilna različnost razumevanja in vrednotenja njegovega pomena v polpreteklem zgodovinskem razvoju. To se brez truda opazi v pisanju vojaškopolitično nasprotujočih si protagonistov druge svetovne vojne, enako pa tudi v zgodovinopisnih in drugih ocenah leta 1945. Slednje prispevajo zlasti ideološko raznorodni politični publicisti, resni ali le *ad usum Delphini* usmerjeni bralci historiografske produkcije ter posamezni vidni predstavniki t. i. političnega sveta. V slovenski narodni in strokovni javnosti je najbolj neposredno to postalo očitno po politično-državni spremembi v letih 1990-1991, ko se na čas druge svetovne vojne in njenega konca - leto 1945 - gleda, brez kakršnih koli zadržkov, iz različnih zornih kotov. V takem družbenem, političnem in mišljenjskem stanju je gotovo dobrodošlo, da o zgodovinsko in politično izživnih temah, kar leto 1945 nedvomno je, spregovori tudi tisti del narodne duhovne tvornosti, ki je za to tudi najbolj poklican - zgodovinopisje. Slovenski zgodovinarji so to storili v jubilejnem petdesetem letu po koncu druge svetovne vojne, ko je Zveza zgodovinskih društev Slovenije 27. in 28. septembra 1995 v Cankarjevem domu v Ljubljani pripravila mednarodni znanstveni posvet *Slovenija v letu 1945*. Posvet je bil vključen v program državnih proslav ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne, pripravljen pa je bil ob podpori Državnega zbora Republike Slovenije, Ministrstva za šolstvo in šport RS ter Ministrstva za znanost in tehnologijo RS. Referate, podane na tem posvetu, je ZZDS objavila v posebnem zborniku *Slovenija v letu 1945*, ki je že tretji slovenski zgodovinski zbornik o letu 1945. Pred omenjenim sta namreč že izšla dva - leta 1977 zbornik *Osvoboditev Slovenije* (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975), 366 str., leta 1986 pa zbornik *Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji*, 259 str. (v njem so objavljeni referati s četrte okrogle mize jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev, ki je bila od 9. do 11. decembra 1985 na Brdu pri Kranju). Navedeni zborniki se med seboj lepo dopolnjujejo in podajajo večplasten prikaz dogajanj v zadnjem letu druge svetovne vojne in njenem koncu na Slovenskem.

Zadnji med temi tremi zborniki - *Slovenija v letu 1945* -, v katerem poleg zgodovinarjev iz tujine sodeluje večina vidnih slovenskih raziskovalcev druge svetovne vojne in z letom 1945 začetega obdobja po njej, predstavlja pomembno historiografsko dejanje, saj omogoča, kot je v spremni besedi upravičeno zapisal doc. dr. Aleš Gabrič, spoznati "čim bolj celovito podobo zgodovinskega preloma leta 1945 na Slovenskem" (str. 3). Tako prof. dr. Tone Ferenc v svojem prispevku *Priprave na konec vojne* zelo pregledno predstavlja, kako so se na konec vojne pripravljali nemški okupator ter partizanski in protirevolucionarni tabor. Prikaže okupatorjevo ravnanje od srede 1944 do aprila 1945, ko so Nemci v pričakovanju izkrcanja britanske in ameriške vojske v Kvarnerskem zalivu ali Istri pripravljali slovensko ozemlje na boj proti vojskam protifašistične koalicije. Nato predstavi

tudi priprave partizanskega gibanja za primer zavezniškega izkrcanja na severni jadranski obali. Pri tem opozarja, da ne moremo govoriti "o kakšnih pripravah na oborožen spopad z britansko in ameriško vojsko, če bi se izkrcali v Kvarnerskem zalivu ali Istri ali če bi v primeru naglega zloma nemške vojske prodrli na Primorsko iz Italije. Pri partizanski vojaški akciji je šlo predvsem za to, da bi partizani zasedli Trst, mesta ter večje kraje na Primorskem pred zavezniki." Tako bi se namreč povečale možnosti za priključitev Primorske k Jugoslaviji (str. 15). T. Ferenc poleg tega predstavlja še druga torišča partizanskih priprav na konec vojne - graditev slovenske (federalne) državnosti, graditev t. i. ljudske oblasti in različne pragmatične ukrepe, s katerimi je partizansko gibanje obravnavalo vprašanje povojnega razvoja Slovenije. V razdelku, ki zadeva protirevolucionarni tabor, pa piše o ustanovitvi in delovanju Narodnega odbora za Slovenijo, njegovem prizadevanju za ustanovitev Slovenske narodne vojske in prizadevanju - v aprilu in maju 1945 - za prevzem oblasti od nemškega okupatorja in Rupnikove pokrajinske uprave. Ob koncu opozarja na zasedanje začasnega slovenskega parlamenta, ki ga je Narodni odbor sklical 3. maja 1945, in na izročitev ter prevzem oblasti med nemškim okupatorjem in Narodnim odborom. Narodni odbor je oblast prevzel 5. maja 1945, na dan, ko se je tudi že začel umik protirevolucionarnega tabora in slovenskih domobrancev prek Gorenjske na Koroško.

Ravnanje protirevolucionarnega tabora v zadnjem letu vojne obravnava v svojem prispevku *Domobranstvo in konec vojne* tudi mag. Boris Mlakar, ki opozarja, da sta bili v tem času za protirevolucionarni tabor najpomembnejši dve vprašanji: prvič, kako doseči zasedbo Slovenije od zahodnih zaveznikov, ki naj bi komunistom preprečili priti na oblast in bi hkrati tudi zavarovali protirevolucionarno stran; drugič, kako ob siceršnjem negativnem razpletu reševati slovensko domobranstvo kot pglavitno protirevolucionarno silo, ki je s ciljem uspešnega protipartizanskega bojevanja sodelovala z Nemci. B. Mlakar pojasnjuje, da je protirevolucionarno vodstvo do zadnjega računalo na prihod Angležev, ko pa se to ni zgodilo in so Nemci 5. maja 1945 Narodnemu svetu predali oblast, so "vodile igro že povsem druge sile" (str. 43) in protirevolucionarnemu taboru ni preostalo nič drugega, kot da se umakne iz Slovenije.

Zelo zanimivo in doslej manj obravnavano problematiko razpetosti slovenskih intelektualcev med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom predstavlja dr. Bojan Godeša. V prispevku *Slovenski izobraženci in leto 1945* ugotavlja, da je bilo izobražencev na strani OF več, čeprav jih tudi na protirevolucionarni strani ni bilo malo. Ključno pri njihovem opredeljevanju je bilo, da je OF uspelo protiokupatorsko razpoloženje med slovenskim prebivalstvom in izobraženci ne le vzbuditi, temveč tudi zajeti v svojo organizacijsko mrežo. Kljub temu pa sta se ob koncu vojne pomen in vloga izobražencev v družbi zmanjšala. Po eni strani že zaradi eksodusa izobražencev, ki so pripadali protirevolucionarni strani, oziroma onemogočanja tistih med njimi, ki so ostali doma, po drugi strani pa zaradi prevlade idejnih meril (idejna neoporečnost, zvestoba KPS), ki so se uveljavila nad strokovnimi že med vojno znotraj parti-

zanskega gibanja. Tako so bile po vojni intelektualne zmožnosti precej manj izkoriščene, kot bi lahko bile, vendar pa zaradi tega leto 1945 za slovenske izobražence vseeno "ni pomenilo nekakšne ničelne točke" (str. 51).

Godeševi sledi obravnava dr. Leonida Gibianskija z Inštituta za slovanistiko in balkanistiko Ruske akademije znanosti in umetnosti, ki v prispevku *Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945* predstavlja najbolj bistvene vidike odnosov med ZSSR in Jugoslavijo v letu 1945. Opredeľjuje jih kot kombinacijo treh glavnih prvin: prve, tj. vojaškopoličnega sodelovanja med ZSSR in Jugoslavijo (zajemalo je oskrbo in modernizacijo Jugoslovanske armade ter diplomatsko in propagandno podporo, ki jo je ZSSR izražala Jugoslaviji za njeno utrditev in mednarodno priznanje v protihitlerjevski koaliciji); druge, tj. delnega neujemanja nekaterih specifičnih prizadevanj vsake od obeh strani in ocenah posameznih vprašanj (to je bilo v glavnem povezano z vprašanjem povojnih jugoslovanskih mej, saj se je kmalu pokazalo, da se ZSSR zaradi jugoslovanskih ozemeljskih zahtev do Italije, Avstrije, Madžarske, Romunije in Grčije nikakor ne namerava prepirati z zahodnimi zavezniki); in tretje, ki je zadevala načelo hierarhičnosti odnosov med ZSSR in Jugoslavijo, tj. prepričanja Moskve in Beograda, da se bodo Jugoslovani zgledovali po sovjetskih izkušnjah v notranje- in zunanjepoličnem razvoju. To prepričanje je bilo značilno za sovjetsko-jugoslovanske odnose vse do konflikta leta 1948.

Naslednji prispevek, *Nemška narodnostna skupnost kot nacionalni in razredni sovražnik* avtorja prof. dr. Dušana Nečaka, obravnava usodo Nemcev na Slovenskem po letu 1945. D. Nečak se osredotoča na tiste Nemce na Slovenskem, ki so živeli zunaj kočevskega jezikovnega otoka (tj. na Štajerskem in - z izjemo Kočevskega - na Kranjskem), saj je bila problematika kočevskih Nemcev historiografsko že obravnavana. Opozarja, da se je predvojna "nemška narodna skupnost v Sloveniji nagibala v nacistično stran" (str. 72), s čimer se tudi lahko razloži vseslovensko prepričanje o nemški kolektivni krivdi za izganjanje in nasilje nad Slovenci med drugo svetovno vojno; delila sta ga tako tabor OF kot tudi njej nasprotni vojaškopolični pol. Prepričanje o Nemcih kot narodnem sovražniku je udejanil čas neposredno po koncu druge svetovne vojne, ko sta bila na osnovi znanega odloka AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 sankcionirana izgon Nemcev iz Jugoslavije (Slovenije) in zaplemba njihovega premoženja. S slednjim je bila "vsaj deloma nadomeščena škoda, ki so jo nemške okupacijske oblasti in vojaške enote posredno ali neposredno povzročile na slovenskem ozemlju med vojno" (str. 75).

Vprašanje novo opredeljenega razmerja med Slovenci in drugim (italijanskim) narodom, ki je med drugo svetovno vojno (in tudi pred tem) prav tako usodno stopil na dotedanjo slovensko narodnopolitično pot, obravnava dr. Nevenka Troha. V prispevku *Osvoboditev ali okupacija, narodna osvoboditev ali revolucija - Primorska in Trst v letu 1945*, razčlenjuje omenjeno vprašanje z vidika državne razmejitve med Italijo in Jugoslavijo. Opozarja, da sta se glede meje med Jugoslavijo in Italijo na narodnostno mešanem območju Primorske - Julijske krajine izoblikovala dva bloka - projugoslovanski in proitalijanski. Ločnica med njima pa ni bil protifašizem/fašizem niti komunizem/protikomunizem, ločnica ni bila

niti povsem narodna - Slovenci in Hrvatje/Italijani. Odločilne so bile: "1.) ohranitev rapalske meje ali njena sprememba in z njo povezana rešitev slovenskega narodnega vprašanja in 2.) socialistična revolucija in ljudska oblast ali zahodna demokracija" (str. 79). Na temelju teh odločitev so bili v projugoslovanskem bloku v veliki večini Slovenci, italijansko delavstvo in del levo usmerjene italijanske inteligence, v proitalijanskem pa so bili vsi drugi politično opredeljeni Italijani, medtem ko svoje prihodnosti v Italiji ni videl skoraj noben Slovenec. Slednji so po znanih mejnih odločitvah leta 1947 (in nato še 1954) doživeli svojo narodno osvoboditev, in sicer tako, da se je zgodila "v delu, ki je bil priključen k Jugoslaviji, tudi revolucija" (str. 92).

Izrazito slovensko notranjepolitično problematiko ob koncu druge svetovne vojne obravnavata doc. dr. Jera Vodušek-Starič in dr. Tamara Griesser-Pečar. J. Vodušek v svojem prispevku *Prevzem oblasti po vojni in vloga Ozne - obračun* predstavlja delovanje Ozne po maju 1945. Le-to je bilo najprej osredotočeno na t. i. 'čiščenje' (končalo se je v drugi polovici septembra 1945), ki je zadevalo pripor vseh pripadnikov protirevolucionarnih in okupatorskih organizacij, o katerih je Ozna zbirala podatke že pred koncem vojne. Priprti so bili zasliševani v sodnih in centralnih zaporih oziroma v taborišču Št. Vid; lahko so bili poslani neposredno na vojaško sodišče ali pa jih je Ozna kmalu po priprtju izpustila. Avtorica se zaustavlja tudi ob usodi vrnjenih domobrancev in opozarja, da je "v gradivu Ozne, oziroma Udbe, tu pa tam le nekaj poročil, ki potrjujejo tezo o tem, da je te enote in civile v Sloveniji prevzemala slovenska Ozna in da je prihajalo do likvidacij" (str. 102). Prikaže tudi obračun Ozne s predstavniki političnega življenja iz prejšnjih časov oziroma s t. i. 'reakcijo' (pojem je zajemal vse, od navadne opozicije ali nergaštva do anglofilov in duhovščine oziroma 'klera'). Nad 'reakcijo' je imela Ozna že od konca leta 1945 popoln nadzor, ki pa ni ostal omejen le na njo, pač pa se je preko oznovske in kasneje udbovske zaupniške mreže kmalu razširil nad vso družbo.

Kakšen je bil v takih pogojih družbenega in političnega življenja položaj cerkve na Slovenskem, piše T. Griesser-Pečar, svobodna raziskovalka iz ZRN, sicer uveljavljena poznavalka problematike razpada Habsburške monarhije. T. Griesser-Pečar v svojem prispevku *Pomen 'osvoboditve' za slovensko katoliško cerkev* ugotavlja, da konec druge svetovne vojne slovenski cerkvi ni prinesel svobode. Odnosi med cerkvijo in novo oblastjo so bili namreč napeti - po eni strani zato, ker se cerkveno vodstvo ni moglo sprijazniti s socializmom, ki je uveljavljal ateizem in materialistični svetovni nazor, po drugi strani pa zato, ker nove oblasti "ni motila samo vloga tako imenovane izdajalske duhovščine med vojno, temveč predvsem to, da je bila Cerkev 'hrbtenica opozicije' - in da je bila edina še organizirana sila zunaj komunistične partije" (str. 113). Cerkev, ki je bila po številu duhovnikov, redovnikov in bogoslovcev okrnjena (veliko se jih je, skupaj z ljubljanskim škofom G. Rožmanom, ob koncu vojne umaknilo v tujino), je v skladu s katoliškim moralnim naukom julija 1945 novi oblasti podala lojalnostno izjavo, kmalu zatem, septembra 1945, pa je na osnovi pastirskega pisma jugoslovanskih

škofov (in njihovih stališč, tedaj oblikovanih v posebnem pismu katoliškim duhovnikom in pismu J. B. Titu), ostro obsodila cerkvi nenaklonjeno ravnanje novih oblasti. Avtorica ugotavlja, da je glede na take medsebojne odnose med cerkvijo in oblastjo bilo le malo "duhovnikov, ki bi stopili na stran oblasti in podpirali program OF" (str. 136), kljub temu pa je, vzporedno z graditvijo represivnega aparata, Udba dosegla, da se je število njenih sodelavcev med duhovniki, od 10, kolikor jih je imela konec leta 1946, v letu dni povzpelo na 66 oseb.

O preostalih tedaj zelo opaznih vidikih razvoja slovenske družbe pišeta dr. Jože Prinčič in doc. dr. Aleš Gabrič. J. Prinčič v prispevku *Leto 1945 - obnova in začetek gospodarske preobrazbe* najprej prikazuje ključne značilnosti gospodarske obnove v Sloveniji neposredno po koncu druge svetovne vojne, nato pa predstavlja prizadevanje nove oblasti, "da bi načrtno gospodarstvo oziroma državno, planovanje" čim prej nadomestilo zasebno pobudo in podjetništvo" (str. 148). Glede tega ugotavlja, da je oblast do konca leta 1945 že v velikem obsegu podržavila zasebno premoženje in, skladno s socialistično gospodarsko doktrino, nadomestila individualno podjetništvo z državno načrtovano gospodarsko pobudo. Kar zadeva gospodarske odnose med Slovenijo in Jugoslavijo (republiko in federacijo) pa opozarja, da takratni slovenski politični vrh odpora slovenskih republiških organov zoper težnje zveznih organov po čim prejšnjem centralističnem urejanju gospodarskih zadev ni podprl, saj je soglašal s centralističnim in administrativnim upravljanjem gospodarstva ter menil, "da je sveta dolžnost Slovenije, da z vsemi silami sodeluje pri obnovi in oživljanju gospodarskega življenja v južnih delih države" (str. 154).

O novih razmerah, ki so z letom 1945 razen na političnem in gospodarskem nastopile tudi na področju kulture, piše A. Gabrič. V svojem prispevku *Leto 1945 in slovenska kultura* opozarja, da je leto 1945 zaznamovalo slovensko kulturo na dvojen način. Po eni strani je pomenilo uresničitev dolgoletnih želja po samostojnem slovenskem odločanju o razvoju nacionalne kulture, po drugi strani pa je le-to "zaradi narave novih oblastnikov pahnilo v desetletja trajajočo težavno situacijo" (str. 155). Tako kot je leto 1945 naredilo konec tegobam slovenstva (z letom 1945 je bila omogočena uvedba slovenskega jezika v javne ustanove, ustanovljena je bila tudi vrsta kulturnih ustanov nacionalnega pomena), je namreč pomenilo tudi precejšnjo zavoro za še hitrejši razvoj slovenske znanosti in umetnosti. Komunistična stranka je pričela pritiskati na kulturne ustanove (Univerzo, stanovske oziroma društvene organizacije, publicistiko in založništvo), dokler ni dosegla politične enoglasnosti, in sicer s čistko univerzitetnega profesorskega kadra in organizacijsko (občutnim številčnim zmanjšanjem) ter vsebinsko prilagoditvijo (politično lojalnostjo) slovenskega društvenega življenja in založniške dejavnosti idejno-estetskim (marksistično-leninističnim) merilom nove oblasti. Kljub takemu razvoju pa A. Gabrič ugotavlja, da predstavlja trajno vrednost leta 1945 emancipacija slovenskega jezika in slovenske kulture. "Ustvarjeni so bili pogoji za dvig slovenske kulture na višjo raven, toda do tega še ni prišlo tako kmalu" (str. 170).

Prispevek A. Gabriča zaključuje vsebinsko bogat zbornik Slovenija v letu 1945. Škoda je le, da v njem svojih referatov nista objavila tudi prof. dr. Jože Pirjevec iz Trsta in prof. dr. Karl Stuhlpfarrer z Dunaja. Ne glede na to pa je treba poudariti, da zbornik Slovenija v letu 1945 pomembno prispeva k še bolj določnejšemu izrisovanju zgodovinske podobe prelomnega leta 1945. Zato je potrebno, da ga vzame v roke vsak, ki soglaša z Vergilovo mislijo, s katero je predsednik ZZDS, prof. dr. Franc Rozman, sklenil svoj pozdravni nagovor ob začetku znanstvenega posveta Slovenija v letu 1945: Srečen je tisti, ki je zmožni spoznati vzroke stvari - *Felix qui potuit serum recognoscere causas* (str. 6).

Jurij Perovšek

Mark Aarons and John Loftus: *Ratlines. How the Vatican's Nazi networks betrayed Western intelligence to the Soviets*. London, "Heinemann", 1991.

Že pet let je tega, kar je v Londonu izšla (pozneje tudi ponatisnjena in prevajana) knjiga *Ratlines*, avtorjev Marka Aaronsa in Johna Loftusa. Napisana je bila po odprtju arhiva ameriške obveščevalne službe OSS (Office of Strategic Services) za čas druge svetovne vojne in prvih let po njej (arhiv se hrani v Suitlandu, Maryland). Gre za monografijo o reševanju kolaborantov nacistične Nemčije iz osvobojene zahodne Evrope. Težišče je na razvozlanju zank, spletenih med različnimi obveščevalnimi službami, vključno s tisto blizu Vatikana. Prikazana podoba je v celoti spektakularna, za oceno zmogljivosti vatikanske službe, ki je menda nasedla sovjetski, pa nič kaj ugodna. Poznejša velika knjiga Petra Hebblethwaita o papežu Pavlu VI. (London, Harper Collins, 1993), pisana z nedvoumno vatikanskega stališča, sicer ugovarja tezi, da bi bila Pij XII. in G. B. Montini (poznejši Pavel VI.) toliko zaslepljena z antikomunizmom, da bi zato popuščala fašizmu in nacizmu. Toda nič ne dvomi o obstoju akcije "Ratline" kot takšne, in dopušča, da je bila v Rimu deležna sodelovanja nekaterih cerkvenih faktorjev, npr. avstrijskega škofa Aloisa Hudala in hrvaškega msgr. Krunoslava Draganovića (str. 209).

Knjiga "Ratlines" je za slovensko zgodovino pomembna, ker govori tudi o škofu Gregoriju Rožmanu. Namenja mu celo posebno poglavje s presenetljivim naslovom Zlati duhoven - The Golden Priest (str. 121-139). Težišče je na Rožmanovi usodi in dejavnosti v begunstvu do odhoda v ZDA. Prikaz je prepleten z zgodbo o akcijah že omenjenega "očeta Krunoslava Draganovića, tajnika bratovščine sv. Hieronima v Rimu in 'ustaškega predstavnika pri Vatikanu'", in z opisom delovanja protijugoslovanske vojaške formacije Križarjev, v kateri so nastopali z lastno frakcijo tudi Slovenci, škof Rožman pa kot duhovni vodja. Omenja se politični projekt Intermarium (konfederacija katoliških držav med Baltikom in Jadrantom) in vloga Mihe Kreka, msgr. Antona Prešerna SJ. in rev. Ahčina v zvezi